

IMATGE, POESIA I MÚSICA AL VOLTANT DE LA MARE DE DÉU DE L'OLIVAR D'ALAUQUÀS: EL FULL DELS GOZOS A NUESTRA SEÑORA DEL OLIVAR, QUE ESTÁ EN SU CONVENTO DE ALAUQUÀS

JOAN CARLES GOMIS CORELL
Universitat de València

LA gènesi dels goigs –o gojos, com més comunament s'escolta a hores d'ara–,¹ composicions poètiques destinades de primer antuvi únicament a la lloança dels set goigs terrenals de la Mare de Déu, estigué motivada pel gran fervor marià que brollà i s'estengué per l'occident cristià entorn les darreries de l'onzena centúria i sobretot al llarg de les dues següents, en l'afermament del qual tingueren un paper fonamental els sermons de Bernat de Clairvaux, principalment el titulat *De aqueductu*, on el sant cistercenc definí la Mare de Déu com a mitjancera ideal entre els hòmens i Crist.² Aquell esclat de devoció propicià la presència de la Mare de Déu als santuaris,³ en la iconografia i, sobretot, en la literatura. Col·leccions de miracles, cançons litúrgiques i paralitúrgiques recollides en cançoners religiosos –el del *Llibre Vermell* de Montserrat n'és una bona mostra–,⁴ certàmens poètics dedicats a la Mare de Déu, etc., foren abundants.

No obstant això, la conformació dels goigs com a gènere poètic i cançonístic genuí de la literatura en llengua catalana va ser més lent.⁵ Començaren essent composicions cultes en diverses llengües i diferents formes poètiques fetes pels trobadors com a traslació

del tema de l'amor cortés⁶ vers la lloança de la Mare de Déu, influïts, sens dubte, per la persecució religiosa i la repressió intel·lectual motivades per la croada contra els albigesos. Un bon exemple en són les *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons X, el Savi, un conjunt de 427 composicions en llengua gallego-portuguesa, derivades de les *cantigas d'amigo*, que relaten miracles de la Mare de Déu, enalteixen diverses festivitats marianes i lloen els principals moments de la seua vida, com ara l'adoració dels Reis –*cantiga* núm. 424–, la resurrecció i ascensió de Crist –*cantigas* núms. 425 i 426– i la vinguda de l'Esperit Sant –*cantiga* núm. 427–,⁷ és a dir, quatre dels set goigs terrenals de la Mare de Déu, als quals també es dedicaren retaules, com ara el de l'església d'Abella de la Conca, pintat per Pere Serra al voltant del 1375, i el de Pere Nicolau, del 1404, per a l'església de Sarrió. Aquestes representacions dels goigs continuaren tractant-se abundantment fins al segle XVII, tant pictòricament com escultòrica, principalment als retaules dedicats a la Mare de Déu del Roser, veneració potenciada pels dominics. De fet, uns dels primers goigs valencians són els dedicats a dita invocació mariana (fig. 1),⁸ composts segons tradició per sant

¹ Francesc Almarche ja constata el referit canvi a començaments de la dinovena centúria; Almarche Vázquez, F[rancesc]: *Goigs valencians, sigles XV al XIX*. València, 1917, pp. 165-167.

² Vid. Sartor, Danilo M., OSM: *Las fiestas de la Virgen. Notas históricas y litúrgicas para una celebración participada*. Madrid, Publicaciones Claretianas, [1990].

³ Cf. Christian, William A.: "De los santos a María: panorama de las devociones a santuarios españoles desde el principio de la Edad Media hasta nuestros días", en *Temas de antropología española*. Madrid, Akal, 1976, pp. 49-103. Cf. Gil Desco, Manuel: "Santuarios marianos en el País Valenciano: cronología, tipología y función de los hallazgos y donaciones de imágenes". *Santuaris, ermites i eremitas / Santuaris, ermitas y eremitas, Monografies, núm. 1*, Castelló, Centre d'Estudis de la Plana, 1986, pp. 119-128.

⁴ Vid. Gómez Muntané, M[ari]a [del] Carmen: *El Llibre Vermell de Montserrat. Cantos y danzas*. Sant Cugat del Vallès, Amelia Romero, [1990].

⁵ Cf. De Riquer, Martí (dir.): *Història de la literatura catalana. Part Moderna*, Volum V. Barcelona, Ariel, 1993, p. 255. Per a l'evolució dels goigs a València vid. Gomis Corell, Joan Carles: *Els gojos a Sant Vicent Ferrer, d'Algímia d'Alfara*. Algímia d'Alfara, Ajuntament d'Algímia d'Alfara, 2000, pp. 5-10.

⁶ Vid. Galmés de Fuentes, Álvaro: *El amor cortés en la lírica árabe y en la lírica provenzal*. Madrid, Cátedra, 1996.

⁷ Alfonso X, el Sabio (Walter Mettmann, ed.): *Cantigas de Santa María (Cantigas 261 a 427) III*. Madrid, Castalia, 1989, pp. 353-362.

⁸ Goigs de la Verge Maria del Roser. / Composts per lo Pare Sant Vicent Ferrer [text a tres columnes, *oratio* final en llatí] [*A la fi*] València: Imprenta de Laborda [s. a.: 1750-1775].

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica: [Orellana, Marcos Antonio de]: *Gozos de N[uestra] S[eñor]a con varias Ynvocaciones*, full núm. 50.

Goigs de la Verge Maria del Roser. / Composts per lo Pare Sant Vicent Ferrer [text a tres columnes, *oratio* final en llatí] [s. ll., s. i., s. a.]: València, impremta de Laborda, 1750-1775].

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica: [Gozos de Santos y Santas], full núm. 147.

Fig. 1. Full dels *Goigs de la Verge Maria del Roser*. València, impremta de Laborda, 1750-1775.

Vicent Ferrer al voltant del 1399 per fer-los cantar als penitents que el seguien, i que encara hui continuen cantant-se.⁹

Al Regne de València, a més, també tingué una destacada importància en el tractament poètic de la veneració mariana el cult a la Immaculada, arrelat ja en el segle XIII a partir dels escrits i les classes universitàries del màrtir Pere Pasqual en defensa de dita creença. De fet, la composició literària considerada el primer exem-

ple d'una justa poètica als territoris de la Corona d'Aragó, datada en l'època d'Alfons el Benigne (1327-1336), ja celebra dit privilegi marià:¹⁰

Vaixell sagrat d'on pres carn i figura,
 figura d'om le Deus qui us figura,
 figura-l cors ez aysi l'apura,
 apura'l tant que us fech de pecat pura.
 Si co-l soleylls le clos veyre trespasa
 e gens no-l romp ney dexa colp ne-l maca
 aysi fonch nats, Verges, sens nulla taca,
 cel vostre cors qui tot lo mon abraza.

Amb tot, aquella tradició no arribà a constituir-se definitivament i plena fins a començaments del segle XVI, quan el notari Miquel Ortigues dedicà als sants metges Cosme i Damià una composició escrita en la forma de la dansa provençal –la que, per derivació de la poesia trobadoresca, s'emprava generalment per lloar els goigs de la Mare de Déu–, el títol de la qual encapçalà per primera vegada, tot i no ser una composició mariana, amb la paraula *goigs*.¹¹ Si l'escola lírica castellana dels segles XIV i XV, hereua de la gallegoportuguesa, s'apartà de la senzillesa compositiva de les *cantigas* i produí una poesia altament sofisticada, en la literatura valenciana perdé importància la *literatura de cort* i, juntament amb l'aparició d'escriptors sorgits de les classes mitjanes ciutadanes –com ara el propi Miquel Ortigues–, es produí una reorientació temàtica vers assumptes més propers a la ideologia d'aquelles classes, com ara la misogínia –enfront de la *fin amor* cortesana– i, sobretot, la pietat religiosa, per tal com les classes ciutadanes hi veien una manera d'afermar llurs sentiments devocionals i exaltar la identitat col·lectiva on s'integraven –gremis, confraries, parròquies, etc.–.¹²

Des del moment que els goigs es consolidaren com a gènere poeticomusical clarament definit i establert i, sobretot, a partir de mitjan de la disetena centúria que començaren a estampar-se als fulls esdevinguts tradicionals –amb el títol de la composició i la imatge encapçalant el full, el text distribuït en dues o tres colum-

Genovés y Olmos, Eduardo: *Catàlech de obres impreses en llengua valenciana*, vol. III. Desde 1881 fins 1910. València, Manuel Pau, 1911 [València, Librerías París-Valencia, 1993], pp. 195-196.

Almarche Vázquez, F.: *op. cit.*, pp. 141-144.

Ribelles Comín, José: *Bibliografía de la lengua valenciana. Tomo II (Siglo XVI)*. Madrid, 1929 [Nendeln/Liechtenstein, Kraus-Thomson, 1969], pp. 49-68, 207-209.

Serrano Morales, José Enrique: *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1898, con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*. Valencia, F. Domènech, 1898-99 [València, Librerías París-Valencia, 1987], pp. 495-496.

Blasco, Ricard: *Goigs valencians*. València, Gorg, 1974, pp. 30-31 i 126-127.

⁹ Cf. Seguí, Salvador: *Cancionero alicantino*. [València], Instituto de Estudios Alicantinos / Diputación Provincial de Alicante / Editorial Piles, [1978], p. 44. Seguí, Salvador: *Cancionero musical de la provincia de Valencia*. Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo / Diputación Provincial de Valencia, 1980, pp. 850-851.

¹⁰ Vid. Ferrando Francés, Antoni: *Els certàmens poètics valencians*. València, Institut de Literatura i Estudis Filològics / Institució Alfons el Magnànim / Diputació de València, 1983, pp. 69-73.

¹¹ [Ortigues, Miquel]: *Los goigs de[e]ls glorio / sos metges*, [s. ll. (Ciutat de València), s. i. (Joan Jofré)], 1519.

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica.

Genovés y Olmos, Eduardo: *Catàlech de les obres impreses en llengua valenciana, I. Desde 1474 fins 1700*. València, Manuel Pau, 1911 [València, Librerías París-Valencia, 1993], pp. 88-90.

Almarche Vázquez, F[rancesc]: *op. cit.*, pp. 165-167.

Ribelles Comín, José: *op. cit.*, pp. 39-40.

Blasco, Ricard: *Goigs valencians*, pp. 59-60 i 133.

¹² Vid. [Palacios, Josep, transcriptor]: *Poesia religiosa del segle XVI, I, II i III*. [València, Societat Bibliogràfica Valenciana], 1975, 1976, 1977.

nes, l'*oratio* final baix i tot emmarcat per una orla—, es convertiren en un exemple manifest de la coincidència i unificació en una forma d'expressió col·lectiva de tres vessants culturals: la imatge religiosa, la poesia i la música. I és precisament en dita coincidència on rau actualment la importància i significació d'aquestes composicions i llurs estampacions, per tal com permeten analitzar i conèixer tres expressions artístiques fonamentals de la nostra cultura.

Aquesta finalitat persegueix el present article. Es dedica exclusivament a dites formes d'expressió artística referides a la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs, les quals analitzarem a partir del full dels *Gozos a Nuestra Señora del Olivar, que está en su Convento de Alaquàs* (fig. 2), que replegà Marc Antoni d'Orellana al seu recull titulat *Gozos de Nuestra Señora con varias invocaciones*, conservat actualment a la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València.¹³

Datació

Tot i que el full no duu peu d'impremta, cosa molt freqüent en aquestes estampacions, les seues característiques tipogràfiques —s alta, signe &c. com a abreviatura dels versos del retronx, *oratio* final sense diferenciar en lletra cursiva— i ortogràfiques —accents greus en les paraules agudes, pervivència de la ç i de z seguida de e i i, profusió de majúscules—, la disposició del text en dues columnes i la tipologia de les sanefes, constituïdes per un únic disseny que es repeteix fins a abastar tot el perímetre del full, permeten datar-lo entorn els anys centrals del segle XVIII o, fins i tot, en la primera mitat d'aquella centúria.

En aquell moment, però, encara no s'havia produït la gran proliferació de fulls de goigs, la qual arribà a partir de la segona mitat de dita centúria, tant per motius religiosos i devocionals —la defensa d'una religiositat barroca enfront les noves idees racionalistes—,¹⁴ com tecnològics, ja que, a més de la disponibilitat de paper abundant, les impremtes incorporaren importants avanços que permeteren fer estampacions a un ritme pràcticament industrial, abaratint considerablement els preus de venda.¹⁵ Calgué, a més, un condicionant sociològic: que les classes populars en sentit ample atenyeren un cert hàbit de lectura, cosa que ocorregué ja a finals d'aquella centúria amb l'aparició dels diaris, concretament a València el 1790 amb el *Diario de València*.¹⁶

Fig. 2. Full dels *Gozos a Nuestra Señora del Olivar, que está en su Convento de Alaquàs*.

La imatge

Si en l'actualitat el valor dels fulls de goigs és essencialment artístic, literari i documental per a l'estudi i la investigació, en origen tenien una significació religio-

¹³ *Gozos a Nuestra Señora del Olivar, que está en su / Convento de Alaquàs* [Gravat xilogràfic de la Mare de Déu de l'Olivar, situada damunt una olivera. A la part de baix i a l'esquerra hi ha un fidel agenollat i a la dreta una campana. El gravat flanquejat per sengles florers.] [Text a dues columnes, *oratio* final en llatí] [s. ll., s. i., s. a.].

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, foli 267 (numeració en grafit núm. 247) Per a una descripció i anàlisi general dels continguts del referit recull i els de tota la col·lecció de goigs de la Universitat de València *vid.* Gomis Corell, Joan Carles: "Els goigs de la Vall d'Albaida conservats en la col·lecció de la Universitat de València. La seua pervivència actual". *Almaig, Estudis i documents, XIV*, Ontinyent, Asociación Fiestas de la Purísima, 1988, pp. 66-67.

Cf. Sanchis y Sivera, José: *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*. Valencia, 1922 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1980], p. 20.

¹⁴ *Vid.* Vovelle, Michel i altres: *El hombre de la Ilustración*. Madrid, Alianza, 1995, pp. 360-394. *Vid.* Arana, Juan: *Las raíces ilustradas del conflicto entre fe y razón*. Madrid, Encuentro, 1999.

¹⁵ *Vid.* Blasco, Ricard: "Síntesi de la impremta valenciana", en *La impremta valenciana*. València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1990, pp. 73 i ss.

¹⁶ *Vid.* Blasco, Ricard: *La prensa del País Valencià, 1790-1983, volum I. Materials per al seu estudi*. [València], Institutio Alfons el Magnànim-Diputació Provincial de Valencia, 1983.

Fig. 3. Full dels *Gozos a Nuestra Señora del Don, venerada en el lugar de Alfafar*. València, imprenta d'Onofre Garcia, 1767-1779

sa: servien per promoure els dogmes i les pràctiques religioses i, sobretot, eren estampes devocionals d'ús privat, ja que contenien una oració, el text dels goigs, però sobretot la reproducció de la imatge sagrada a la qual estaven dedicats.¹⁷

Com l'efectivitat intercessora i propiciadora era d'u-

na imatge particular i no pas de la seua invocació,¹⁸ s'imposà, com ocorregué en la pintura, la necessitat de reproduir puntualment dites imatges, la qual cosa, en donar poc de marge als artífexs per tal de lluir les seues aptituds narratives i compositives, provocà l'estereotipació de les representacions. Açò encara fon més accentuat als gravats destinats als fulls de goigs. En primer lloc, perquè llurs artífex, en tant que aquelles estampacions perseguen bàsicament la divulgació popular, no pertanyien als cercles de l'art cult. En segon, perquè, entre uns fidels la majoria dels quals eren analfabets, la imatge era l'element més significatiu, principalment per la seua càrrega piadosa, que dificultava que la imatge fóra alterada en la forma de ser representada, però també perquè en permetia la identificació.

Per tant, les xilografies que encapçalen els fulls de goigs són, en el cas d'imatges marianes i cristològiques —no així les de sants, en tant que llur iconografia és general—, una transcripció al gravat d'imatges de bult redó, situades sobre una peanya i emmarcades per cortinatges o un arc, com si estiguessen situades al seu altar. En uns altres casos, la imatge s'inscriu en l'escena de la troballa o aparició miraculosa que justifica la seua invocació, confluint en un mateix espai l'univers sobrenatural i l'esdeveniment terrenal, representacions que tenen unes manifestes arrels medievals derivades de les composicions dels personatges sagrats on estan presents els donants. Així ocorre en aquesta representació de la Mare de Déu de l'Olivar (fig. 2), en la qual se'ns mostra la troballa de la imatge per un llaurador als peus d'una olivera davall una campana.

Sempre es respectaran, però, la iconografia i els signes definidors de la imatge. Les representacions i els trets iconogràfics arribaren a ésser tan estereotipats que en alguns fulls de goigs dedicats a imatges i invocacions diferents, però amb una iconografia semblant, es faran servir fins i tot xilografies pràcticament iguals. Així ocorre en unes estampacions dels goigs de la Mare de Déu del Do d'Alfatar i de la Salut de Xirivella (figs. 3, 4 i 5), imatges la troballa de les quals fa referència als mateixos objectes, una campana i una pila, esdevinguts, per tant, atributs iconogràfics.¹⁹

¹⁷ Vid. Portús, Javier / Vega, Jesús: *La estampa religiosa en la España del Antiguo Régimen*. Madrid, Fundación Universitaria Española, 1998, pp. 213-261.

¹⁸ Cf. Freedberg, David: *El poder de las imágenes*. Madrid, Cátedra, 1992.

¹⁹ *Gozos a N[uestra] S[eñora] del Don, venerada en el lugar de Alfafar [Gravat de la Mare de Déu amb el Jesuset. El gravat flanquejat per sengles florers]*. [Text a dues columnes, oratio final en llatí] [A la fi] En Valencia: Por Joseph Garcia, Plaza de Calatrava [s. a.: 1725-1765].

València, Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, full núm. 335 (numeració en grafit núm. 247 / numeració en tinta negra núm. 172).

Gozos a N[uestra] S[eñora] del Don, venerada en el lugar de Alfafar [Gravat xilogràfic de la Mare de Déu amb el Jesuset. El gravat flanquejat per sengles florers]. [Text a dues columnes, oratio final en llatí] [A la fi] En Valencia: Por Onofre Garcia, Plaza de Calatrava [s. a.: 1767-1790].

València, Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, full núm. 341 (numeració en grafit núm. 320).

Gozos a Nuestra Señora Virgen, y M[adre] de la Salud, / del Lugar de Chirivella. [Gravat de la Mare de Déu amb el Jesuset. El gravat flanquejat per sengles florers a una única gran flor cadascun]. [Text a tres columnes, oratio final en llatí] [A la fi] En Valencia: por la Viuda de Juan González, al Molino de la Rovella, año 1762.

València, Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, full núm. 335 (numeració en grafit núm. 170).

Gozos a Nuestra Señora de la Salud, / que se venera en el Lugar de Chirivella. [Gravat xilogràfic de la Mare de Déu amb el Jesuset. El gravat flanquejat per sengles florers] [Text a tres columnes, oratio final en llatí] [s. ll., s. i., s. a.].

València, Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, full núm. 107 (numeració en grafit núm. 86 / numeració en tinta negra núm. 279).

També influí, com ocorregué en la resta d'arts representatives, el control exercit pel Sant Ofici a través del *veedor*, encarregat d'examinar les obres d'art i vetllar per llur correcció iconogràfica i representativa, de manera que l'estabilitat de les representacions i llur iconografia es mantindran constants fins a ben entrada la dinovena centúria.²⁰

De consegüent, aquestes representacions xilogràfiques destinades als fulls de goigs formaren part dels repertoris d'impremta i, generalment, desconeixem els seus autors.²¹ En ocasions, per la proximitat a la impremta que estampà els fulls, poden atribuir-se a algun artífex concret. Així ocorre, per exemple, en el repertori de la impremta de Blai Bellver de Xàtiva, per a la qual treballaria Manuel Bellver, germà de Blai.²² Només en contats casos, com ara el gravat de la Mare de Déu de Vallivana que encapçala el full dels *Gozos a Nuestra Señora de Vallivana, venerada en la Villa de Picacent* (figs. 6),²³ estan signats pel seu autor, F[rancisc]o(?) Grau, probablement l'artista de Torrent de qui ens dona notícies Vicente Boix.²⁴

Cal considerar, a més, que en l'època de l'estampació que ens ocupa, les tècniques del gravat a les nostres terres eren prou retardatàries i les imatges mantenien encara, com pot comprovar-s'hi, algunes reialles medievals, evidenciades en la frontalitat de les figures i la inexpressivitat dels seus rostres, en el primitivisme de la representació del volum i de l'espai i en la desproporció de l'orant en relació amb la imatge sacra. Tanmateix, aquesta desproporció, així com la riquesa del mantell i fins i tot el resplendor que envolta la Verge i el Jesuset uneixen la sumptuositat del cult religiós barroc amb la naturalitat i humilitat dels fidels, representats genèricament pel llaurador agenollat davant la imatge.

No va ser fins a la segona mitat del segle XVIII que començaren a funcionar les Acadèmies de Belles Arts i les seues seccions de gravat —la de l'Acadèmia de Sant Carles de València, davall la direcció de Domènec Monfort, ho va fer a partir del 1765— i que alguns gravadors viatjaren a París a perfeccionar les tècniques, que el gravat es despreguà d'antigues reialles i entrà plenament dins els corrents europeus d'un major naturalisme, una correcta representació espacial i una major complexitat compositiva i representativa.²⁵ Tot i no perdre's mai el caràcter popular de les representacions, les imatges guanyaren en naturalitat, en correcció del

Fig. 4. Full dels *Gozos a Nuestra Señora Virgen, y Madre de la Salud, del Lugar de Chirivella*. València, impremta de la viuda de Joan González, 1762.

dibuix i en la proliferació dels detalls descriptius i, fins i tot, anecdòtics, la qual cosa denota un clar perfeccionament en les tècniques del gravat.

No obstant això, tampoc no ha d'estranyar-nos trobar representacions antigues en fulls més recents, ja que a les imprentes valencianes, des dels seus començaments, els tacs xilogràfics i la resta dels materials gràfics i tipogràfics es reutilitzaven constantment, passant d'unes a altres quan es venien o tancaven.²⁶ Els tacs de fusta eren, a més, molt resistents al desgast i

²⁰ Cf. Vecchi, A.: *Il culto delle immagini nelle stampe popolari*. Firenze, Olschki, 1968.

²¹ Vid. Pérez Contel, Rafael: *Imatgeria popular a València. Gravats en justa i metall. Estampes religioses. Gojos. Auques. Al·leluies i il·lustracions*. València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1989, pp. 157-195 i 274-281.

²² Vid. Boix, M. / Palacios, J.: *Materials xilogràfics de la impremta de Blai Bellver a Xàtiva. Segle XIX*. Xàtiva, Associació d'Amics de la Costera, 1980.

²³ *Gozos a Nuestra Señora de Vallivana, / venerada en la Villa de Picacent* [Gravat que representa una imatge de la Mare de Déu de peu, amb el Jesuset al braç. A la peanya: F[rancisc]o (?) Grau. El gravat flanquejat per sengles flors] [text a tres columnes, oratio final en latí] [s. II., s. i., s. a.].

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Orellana, Marcos Antonio de]: *op. cit.*, foli 356 (numeració en grafit núm. 335 / numeració en tinta negra núm. 203 / una altra numeració taxada núm. 199).

²⁴ Boix, Vicente: *Noticias de los artistas valencianos del siglo XIX*. Valencia, Imprenta de Manuel Alufre, 1877 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1987], p. 40.

²⁵ Cf. Gallego, Antonio: *Historia del grabado en España*. Madrid, Cátedra, 1990, pp. 266-315. Cf. Català Gorgues, Miguel-Àngel: "El grabado valenciano en la época de Rafael Esteve", en *El grabador Rafael Esteve, 1772-1847*. [València], Fundación Caja de Pensiones, 1986, pp. 23-36.

²⁶ Cf. Oliver Cuevas, Isabel: *Grabados en los libros valencianos del siglo XVI*. València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, 1992, pp. 60-82, 84-93.

Fig. 5. Full dels *Gozos a Nuestra Señora de la Salud, que se venera en el Lugar de Chirivella*.

cars de gravar. De consegüent, les xilografies que encapçalen aquests fulls no són un bon indicador de la data de l'estampació, tot i que en els casos de les més desenvolupades, la faciliten.

La poesia

Tot i l'antiguitat de la tradició gogística en terres de llengua catalana,²⁷ i a pesar que *Los goigs de la Verge Maria beneita, Mare de Déu sacratíssima, que són los terrenals*, la composició valenciana d'aquest gènere més antiga coneguda, data de finals de la tretzena centúria o inicis de la següent,²⁸ la pròpiament valenciana assolí la configuració i difusió que manté en l'actualitat en la segona mitat del segle XVIII i per tota la centúria següent.

Fins aquell moment només tenien goigs en la llengua del país les invocacions marianes i sants de forta implantació devocional —com ara per exemple els ja esmentats de la Mare de Déu del Roser, la dels Desemparats, sant Vicent Ferrer, sant Roc, sant Antoni, abat, entre d'altres— o aquelles que rebien un cult destacat a convents o monestirs —com ara la Mare de Déu del Puig²⁹ o la d'Aigües Vives—³⁰ i tan sols a partir de la segona mitat de la diuitena centúria en proliferà la composició —juntament amb novenes, sermons i diverses altres obres de devoció— de dedicats a totes les invocacions marianes i a tots els sants i personatges sagrats, sobretot com a lluita enfront dels atacs il·lustrats contra la sentimental i exagerada religiositat barroca.

Donada la conjuntura d'aquell període, s'abandonà el valencià com a llengua poètica —*la llengua Valenciana, hui en dia, ni s'estima, ni usa*³¹, es queixava, ja el 1736, Carles Ros al seu *Tratat de adages*—³¹ i només es feu servir com a tal el castellà. Els resultats són d'un baix valor literari, més encara si considerem que en alguns casos emblemàtics, com ara en els dels *Goigs de Nostra Senyora dels Desemparats*, fins i tot es traduïren al castellà els antics i genuïns en valencià.³²

El text dels goigs de la Mare de Déu de l'Olivar s'estructura en la forma pròpia del gènere, amb els quatre versos del *respòs* inicial, huit cobles de sis versos cadascuna més els dos del *retornx* —presos dels dos darrers del *respòs*— i la *tornada* final. La rima del *respòs* s'estructura en l'esquema creuat *abba*, seguint el model genuí de la *dansa* trobadoresca. Dit esquema és també el de la

²⁷ Cf. Drönke, Peter: *La lírica en la Edad Media*. Barcelona, Ariel, 1995, pp. 39-106.

²⁸ Boix, Vicente: *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia*, vol. I. Valencia, D. Benito Monfort, 1845 [Valencia, Albatros Ediciones, 1988], pp. 501-504.

Fuster, Justo Pastor: *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno, tomo I, Contiene los autores hasta el año 1700*. Valencia, José Ximeno, 1827 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1980], pp. 292-293.

Blasco, Ricard: *Goigs valencians*, pp. 6-7, 27-28 i 126.

²⁹ Vid. Boyl, Richard: *N[uestra] S[eñora] del Puche, cámara angelical de María Santíssima. Patrona de la insigne Ciudad y Reino de Valencia. Monasterio Real del orden d[e] f[r]ailes redentores de Nuestra S[eñora] de la Merced, fundación de los reyes de Aragón*. [Valencia], Silvestre Esparsa, 1631.

³⁰ Vid. Gomis Corell, Joan Carles: "Els Goigs de Nostra Senyora d'Aigües Vives", *Carcaixent, Festes Patronals, 1994*, Carcaixent, Cofradia Virgen de Aguas Vivas, 1994, sense numeració de pàgines. Cf. Fogués Juan, Francisco: *Historia y tradición de la Virgen de Aguas Vivas, patrona de Carcaixent*. [Carcaixent], Proquia de la Asunción, [1992].

³¹ Ros, Carles: *Tratat de Adages, y refranys valencians, y práctica pera escriure ab perfecció la lengua valenciana*. València, 1736 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1979], p. 11. Cf. Prats, Modest: "L'estat de la llengua", *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII, volum 5*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1995, pp. 309-325.

³² Goigs de Nostra Senyora dels Desemparats (sic.) [text a dues columnes, *oratio* final en llatí] [s. II., s. i., s. a.: València, segona mitat del segle XVII].

Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, [Gozos de Santos y Santas], full núm. 46.

Cf. Blasco, Rafael G.: *La Virgen de los Desamparados. Historia de la sagrada imagen que con esta invocación se venera en Valencia, y Relación de las fiestas celebradas con motivo de su traslación a la nueva capilla en 1667, y al solemnizar su primer centenar en 1767*, Valencia, Imprenta de José Rius, 1867 [Valencia, Librerías París-Valencia, 1979], pp. 126-128.

Diu Rafael G. Blasco (*op. cit.*, p. 134) referint-se als goigs en castellà de la Mare de Déu dels Desemparats: "los anteriores gozos son una traducción, nada poética y bastante infiel a veces, de los escritos en valenciano, escepto las dos últimas estrofas que son nuevas".

primera i segona bases quaternàries de les cobles, mantenint així una regularitat constant: *cddecabba*.

Ben segurament, la composició d'aquests goigs seria coetània de l'estampació. Els seus continguts són els propis d'aquell moment i es centren en la llegenda de la troballa i en els miracles i favors concedits per la intercessió de la Mare de Déu de l'Olivar, com fa també el *Romance de la Virgen del Olivar*,³³ potser de la mateixa època. S'inscriuen dins un corrent literari plenament divuitesc en el qual una gran quantitat de relats, alguns d'influència castellana, de vides de sants i d'invenccions d'imàtgens, seguits normalment de la novena i els goigs, envairan la literatura catalana i valenciana, substituïnt fins i tot les devocions més tradicionals. No és, però, el cas que ens ocupa, ja que la Mare de Déu de l'Olivar és una invocació pròpia d'Alaquàs que la tradició remunta fins al 1300.³⁴

Igualment, el caràcter del llenguatge i de l'estil revelen la pervivència de l'ampulositat i l'efectisme de l'oratoriana barroca, emprant "un castellà tan buit com grandiloqüent" –en expressió d'Antoni Comas–.³⁵ Una bona mostra en són els versos del *retronx* o la primera cobla:

Vuestros nombres son, Señora,
tantos, tan varios y raros,
que ignora como llamarlos
quien vuestro favor implora.
Dios os hizo singular
y sois de virtud modelo.
Nardo, lirio, ciprés, rosa
y Virgen del Olivar.

Açò produí una poesia decadent, inadequada intel·lectualment segons els gusts il·lustrats, però molt més sentida que no pas la freda poesia classicista. Si, a més, s'usaven els models conreats per la tradició, l'efectivitat del missatge estava garantida.

El text més antic que coneixem a hores d'ara dels goigs a la Mare de Déu de l'Olivar és el de l'estampació que estem analitzant. No ens consta que s'en conserve a Alaquàs cap full, sinó que han perviscut en les successives edicions de la *Breve descripció històrica religiosa de la villa de Alacuás con novena y gozos a la Virgen del Olivar* que compongué Timoteu Casaban el 1898.³⁶

La música

En el cas dels goigs, la música és l'element que transforma l'objecte material –el full imprès– en un acte ritual, ja que la melodia, en permetre la participació comunal en l'acte de pregar i lloar un personatge sagrat, dona la vertadera significació religiosa a unes formes artístiques i, de consegüent, els infon significat ple.

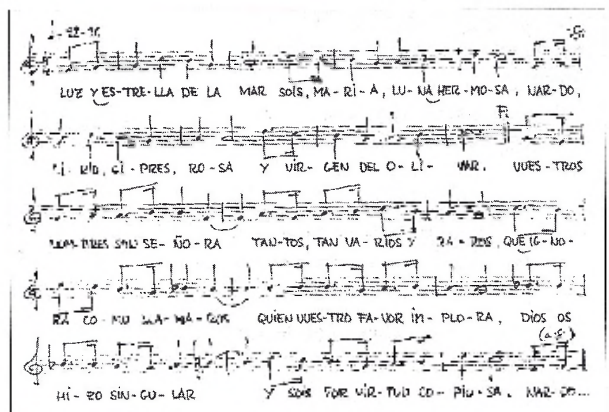
Ara bé, per parlar de la música dels goigs cal, primer de tot, fer una matisació. Vertaderament els goigs com a gènere i vehicle d'expressió col·lectiva unifiquen, com hem afirmat des d'un principi, els tres vessants artístics referits. Però els fulls només en transmeten dues,

Fig. 6. Full dels *Gozos a Nuestra Señora de Vallivana, venerada en la Villa de Picacent.*

la imatge i el text, ja que la melodia que fan servir sempre ha quedat fiada a la memòria dels intèrprets.³⁷ A ells ha calgut acudir per tal d'enregistrar-la i transcriure-la en notació actual.

Aquests goigs continuen cantant-se actualment a Alaquàs. Fan servir la següent melodia:

³³ Oller Benlloch, M[aria] Teresa: *Cançons narratives valencianes*. València, Lo Rat Penat, 2000, pp. 142-143.

³⁴ Casabán, Timoteo: *Breve descripció històrica religiosa de la villa de Alacuás con novena y gozos a la Virgen del Olivar*. Alaquàs, Clavaris de la Mare de Déu de l'Olivar, 1995, pp. 12-19.

³⁵ Cf. De Riquer, Martí / Comas, Antoni i Molas, Joaquim: *op. cit.*, Volum VI, p. 213.

³⁶ Casabán, Timoteo: *op. cit.*, pp. 38-40.

³⁷ Cf. Burke, Peter: *La cultura popular en la Europa Moderna*. Madrid, Alianza, 1978, pp. 145-176.

Es tracta d'una melodia harmonicotonal de composició moderna, en to major –ací ha estat transcrita en Do major–, amb unes modulacions intratonals cap a la subdominant en la cobla. Té una estructura de desenrotllament melòdic ampla, la qual presenta incisos diferents per al respòs i per a la cobla, responnent a l'esquema analític ABAB'CDEFGBAB' [...] ABAB'.

S'allunya així de l'estructura més pròpiament tradicional de les melodies gogístiques, formades per només dos o quatre incisos.³⁸ Té caràcter d'himne marcial, conferit sobretot pel ritme de corxa amb puntet i semicorxa. A pesar de tot, és una tonada melòdicament i rítmica simple, dins l'esperit de les melodies populars, permetent-ne així un aprenentatge i una reproducció fàcil i espontània. En diverses altres ocasions, però, les composicions gogístiques dels segles XVIII i XIX adoptaren melodies preexistents, la qual cosa ha permès, donada llur vitalitat en la tradició valenciana, que hagen arribat fins a hui tota una sèrie de melodies de procedència medieval, possibilitant-nos l'apropament a una realitat sonora pretèrita a través de composicions encara vives.

Conclusions

Mitjançant l'estudi i l'anàlisi detallat del full dels goigs de la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs es comprova com aquestes composicions no són unes simples cançons devocionals sense més transcendència que la lloança ingènua dels diversos personatges sagrats per part de les classes populars, ni llurs estampacions unes reproduccions que, per la seua pobresa matèrica, freturen de valor. Com ha quedat provat, els factors socials, individuals i econòmics –culturals, en definitiva– de la societat que els produí, els condicionà d'acord amb la conjuntura de cada moment històric i, a la vegada, ells també condicionaren aquella societat, ja que foren un

vehicle per tal d'assentar i mantindre determinades actituds i pràctiques devocionals, alhora que ajudaren a difondre tota una sèrie de creences i contalles més o menys ajustades a una realitat històrica que, en definitiva, formen part del substrat cultural valencià en tant que condicionaren, i encara hui condicionen, la religiositat i les pràctiques devocionals de gran part de la societat.

Són, de consegüent, obres d'art i, com a tals, estableixen una relació recíproca entre llurs valors culturals i els de la societat que les generà. És a dir, com a obra d'art són una expressió cultural i, al mateix temps, cultura. Per tant, cal traspassar concepcions limitades que restringeixen els estudis i la categoria mateixa d'art i d'Història de l'Art i ampliar-les vers un concepte que valore i interrelacione qualsevol expressió mental de l'home com a ésser pensant amb les condicions i circumstàncies culturals de cada moment, entenent per cultura l'estil de vida total i socialment assolit d'un grup de persones que inclou els modes codificats i recurrents de pensar, sentir i actuar. Per tant, els estudis d'història de l'art no poden ser mai excloents amb pretexts infundats i conjunturals que tenen com a motivació interessos aliens al propi art.

Imatge, literatura, música, religió, religiositat, desenvolupament tecnològic, etc., tot és cultura i, com a tal, objecte d'interès, valoració i estudi per part de l'historiador de l'art conscient que pretenga anar més enllà de les catalogacions rutinàries. I en els goigs, l'home fa servir la imatge, la paraula i la música, tres expressions vinculades amb els sentits de la vista i l'oïda, aquells que des dels orígens de la nostra cultura s'han considerat els essencials per al coneiximent.

Tot açò i la seua significació com a components del patrimoni cultural valencià, fan necessaris el recull i l'anàlisi de les referides composicions en totes les seues vessants, avançant així en els estudis artístics i en la conservació i coneiximent cada vegada més complet del patrimoni cultural valencià.

Abstract: The present article studies the xylographic engraving of the image of *Nuestra Señora del Olivar* in Alaquàs, stamped on a leaf of *goigs* (early religious songs) in the first half of the 18th century. All together and considering that the *goigs* gather image, literature and music, these other artistic manifestations are also analyzed by relating the three to each other and merging into the cultural and social context that generated them as an expression of certain mentalities defined by the historical moment.

Key words: *Goigs* (early religious songs) / Dance / Engraving / Religious stamps / Alaquàs (prov. Valencia) / Mare de Déu de l'Olivar

Resum: El present article fa un estudi del gravat xilogràfic de la imatge de la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs estampat en un full de goigs de la primera mitat del segle XVIII. Conjuntament, i perquè els goigs reuneixen imatge, literatura i música, s'analitzen també aquestes dues manifestacions artístiques, relacionant les tres entre elles i imbricant-les al context cultural i social que les produí com a expressió d'unes mentalitats definides pel moment històric.

Paraules clau: Goigs / Poesia trobadoresca / Dansa / Gravats / Estampa religiosa / Alaquàs (prov. Valencia) / Mare de Déu de l'Olivar

³⁸ Vid. Gomis Corell, Joan Carles: *Els gojos en la tradició musical valenciana i la seua presència en Aldaia*, Aldaia, Associació de Música Tradicional d'Aldaia, 1997, pp. 23-37; i Gomis Corell, Joan Carles: "Una estructura culta para un género tradicional: los gozos de Joan Baptista Comes. Su influencia en la tradición musical valenciana", *Actas del IV Congreso de la Sociedad Ibérica de Etnomusicología, Granada 9-12 de julio 1998*. [Granada], Sociedad Ibérica de Etnomusicología, 2000, pp. 171-195.